

Mollamyrat işan Horezmi

Category: Goşgular, Kitapcy, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Mollamyrat işan Horezmi MOLLAMYRAT IŞAN HOREZMI

■ Awtordan

Türkmen milli taryhynyň Maňgyslak döwrüniň käbir şahsyýetleri barada öňem ýazypdyk. Olardan Ärsarybaba, Hojanepes Söýün ogly, Bekdurdy işanyň ogly Nurmuhammet işan, Mämmetsapa, Maşryk hajy barada "Gömlen akabalar, göçülen ýurtlar" atly kitabynda giňişleýin maglumat berlipdi. Emma Mollamyrat işan baradaky maglumatlaryň, onuň edebi mirasynyň biziň ýurdumyzyň çäklerinden has uzaklarda-da bellidigine garamazdan, biz Maňgyslak türkmenleriniň bu şahsyýeti barada çykyş etmekden saklanypdyk. Çünki meniň bu kişiniň oturan ýerlerini, mazaryny tapmak we ol ýerlerde bolup görmek pikirim bardy.

Soňky döwürlerde hususy ylmy ekspedisiýalaryny gurnamak bilen, men öz maksadyma ýetdim, indi ol barada maglumat bermek mümkin diýen netijä geldim.

* * *

Maňgyslak geçmişde gazak-türkmen gatnaşygynyň dürli etaplaryny başdan geçiren ýurt. Häzirem Gazagystanyň şol künjegine baranynda bu iki kowumdaş halkyň mizemez, asyrlary arka atan dostlugynyň dowam edýändigine göz ýetirýärsiň. Temirbaba, Kendirlä, Gawunla, Gurruga barsaň-da, Bekdurdy işanda, Goçgaratada zyýarat-da bolsaň-da ýerli gazaklaryň orta asyrlardan galan türkmen gonamçylyklaryna howandarlyk edişleri, olaryň türkmen halkynyň wekillerine sarpa goýuşlary Maňgyslagyň ili bilen tanyş bolan meni geň galdyrmasa-da, milletara dostluk-doganlygyň kökünüň çuňdugyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Ýogsam maňa iki ýüz ýyl mundan öňräk dünýäden öten Mollamyradyň mazaryny tapmak aňsat bolmazdy. Men Özen şäherinde 85 ýaşly Baýpak atly ýaşuly bilen söhbetdeş bolanynda, ol özüniň Mollamyrat işanyň guburyby bilýändigini

aýtdy. Emma özüniň saglygy zerarly, Mollamyrat işanyň hatyrasyna hyzmat edip bilmeýändigine näler gynanýardy. Ýöne ol ötünç sorap, şol şäherde Kamal Aýbergenow diýen adamy tapmagy tabşyrdy. Kamal aga-da ýedi onlugy arka atan adam eken. Ol menin haýyşyňa allaniçigsi bolup, Mollamyrat işanyň kowumdaşlarynyň gelenine örän begendi.

Kamal aga bilen çaybaşy gürrüňimiz gyzyşyp gitdi. Ol goja arasynda hamsygýardam. Beýle ýagdaýyň başga-da sebäpleri ýok däl.

Kamal Boran ogly kiçi ýüz gazaklarynyň tirebaşysy Adaýyň agtygy, takmynan, mundan baş ýüz ýyl öň dünýäden öten kosaýdan gaýdýan uruga degişlidi. Kosaýdan soňkular özlerini türkmenleriň ýegeni hasap edýärler. Ol hakykat.

Kosaýyň pajygaly ýagdaýda bir wagtda aýaly we alty ogly aradan çykyp, ol ýeke galypdyr. Bu waka Maňgyslakda bolup geçipdir. Kosaý şol wagt aradan çykan, özüniň dosty, türkmenleriň hoja tiresinden bolan Seýitgulynyň dul galan aýaly Ogulmeňlä öýlenipdir. Ogulmeňliden Baýbol, Tneý, Aýtaý, Begeý, Bäli, Söýündik diýen ogullary bolupdyr. Indi şol Ogulmeňliniň çagalaryndan ýaýran adaý gazaklary türkmenlere ýegen bolmagynda galýarlar. Kamal aga bolsa Ogulmeňli bilen Kosaýyň Söýündik atly oglundan onunjy arkada durýar.

Söýündikden soň Dosmambet, Kurmankul, Bögüli, Karamende, Şektibaý, Altynaly diýen arkalar geçip, Altynalynyň Kümüsbek atly oglyndan Aýbergen, ondan Boran bolýar. Onuň hem ogly Kamal agadyr.

Kamal agadan dört arka ýokarda duran Altynaly Özeniň Bossan we Ärbossan diýen belentlikleriniň arasynda ýerleşen Aladepedäki gonamçylygyň gonambaşysy hasap edilýär. Altynaly bolsa Mollamyrat işan bilen bir döwürde ýaşap, onuň bilen ýakyndan gatnaşyk saklap, ony özüniň piri hasap edipdir.

Adaýlaryň arasynda saklanyp galan rowaýatlara görä, Mollamyrat işan häsiýetlilikde Altynala gudrat görkezipdir, hemiş kyn pursatlarda ýetişipdir, hatda ölüm howpundan hem halas edipdir.

Altynalynyň adyndan aýdylýan gürrüňleriň birinde şeýle diýilýär:

"Altynaly iki düýesini ýitirip, Özeniň demirgazygyndaky daglykdan çykyp, gündogardaky düzlük bilen barýarka, Mollamyrat işanyň: "Altynaly, düýäň yzynda galdy" diýen sesini eşidipdir.

Gönüläp yzyna gaýdyp, düýelerini dag eteginden tapypdyr".

Adaý gazaklarynyň arasynda Mollamyrat işanyň gudraty barada başga-da ençeme rowaýatlar saklanyp galypdyr.

Altynaly Mollamyrat işanyň hormatyna özüniň baş oglunyň iň ulusyna Türkmenbaý, soňky ogullaryna bolsa türkmençeleşdirip Taganýaz, Begnyýaz diýen atlary dakypdyr. Elbetde, türkmen-gazak gatnaşygynda şunuň ýaly yz galdyran şahsyýetler barada ýürekden syzdyrylyp edilen gürrüňler Kamal gojany hamsykdyrýardy.

Kamal aga uly ruhubelentlik bilen bizi Mollamyrat işanyň ýoluna alyp çykdy. Men ýeňil awtomaşyny Kamal aganyň görkezmesine görä orta tizlikde gara ýol bilen Özenden günbatara – Aktau tarap alyp barýardym. Bu uly ýoluň ön dördünji kilometrine baranymyzda ýolbelet goja maşyny togtatdyrды. Ýoluň demirgazygynda uzakdan görüňän uly belentligiň depesinde salgym atýan gonamçylygyň Mollamyrat işan öwlüýäsidigini aýdyp aýat okady. Biz uly ýoly dowam etdirdik. Men diýseň tolgunýardym. Mundan 170 ýyl çemeleri wagt ozal dünýäden öten işanyň guburyna ilkinji gezek barýardym ol gubura XX asyryň başlarynda Maňgyslakdan il göçüleli bäri kowumdaşlary barmandyrlar. Mollamyrat işanyň guburyny gören we bilýän adamlar soňky 80-90 ýylyň dowamynda dün ýäden ötüp gidipdirler. Men bolsam indi ony täzedan tapmalydym. Ol belent şahsyýetiň guburyny tapmak, adyny dikeltmek örän tolgundyryjy we diýseň jogapkärli işdi.

Gara ýoluň 24-nji kilometrinden demirgazyga tarap çarkandakly ýola düşüp gitdik. Ýol ýeňil maşyn üçin däl. Men şol beýik şahsyýete sygynýardym, eger gudraty bar bolsa, onuň meni türkmen topragyndan uzaklykdaky çöl içinde ýaýow goýmajagyna bil baglaýardym.

Ine, biz asyryň dowamynda yzarlanylyp ýörlen guburyň başynda. Kamal aga öňe saýlanyp duran, daşyna giňden daş aýlanan, umumy

meýdany iki adam boýy çeninde bolup, başujunda tug ornaşdyrylan mazaryň Mollamyrat işanyňkydygyny aýtdy. Mazar öz keşbi, ýerleşiş tertibi, daşlarynyň gadymylygy bilen orta asyrlardan habar berýärdi. Emma mazaryň hiç ýerinde ýazgy-da, tagma-da ýokdy. Oňa islendik adamyň mazary diýip boljakdy. Ýöne gonamçylygyň kyblasynnda şol mazaryň başgalardan öňe saýlantgylly bolmagy, başujynda tug ýerleşdirilmegi we daş aýmançanyň giňden tutulmagy onuň gonambaşydygyna şübhe döretmeýärdi. Galyberse-de, şol gonamçylykda onuň daşyndakydan gadyny daş ýokdy. Ýöne oňa Mollamyrat işanyňky diýmäge mende heniz doly esas ýokdy.

Gonambaşynyň demirgazyk gapdalynda, ondan bir metr ýaly aşagrakda ýene bir mazar saýlanyp ýatyrdy. Ol görnüşi boýunça adatydy, emma gonambaşa has golaý ýeke-täk mazardy. Ol meni ýene bir çaklamanyň üstünden alyp bardy.

Türkmenistan YA-nyň Golýazmalar institutynyň 2025 nomerli dokumentinde, 60-njy ýyllarda aradan çykan, krasnowodskili Aşyr Seýit oglunyň maglumatynda onuň atasy Ödemädiň (Ödejik mollanyň) Mollamyrat işanyň ýanynda ýerlenendigi barada aýdylýardy. Şondan ugur alyp, mende ikinji mazar Ödemädiňki bolmaly diýen pikir döredi. Bu bolsa biziň başujunda oturan mazarymyz baradaky şübhäni aradan aýyrmaga ýardam etdi.

Biz öwrülip ýene-de Özen şäherine geldik. Mollamyrat işanyňky hasap edilýän guburyň hatsyz, tagmasyz bolmagy meni iňkise goýýardy. Men şu mesele boýunça ýene-de Baýpak gojanyň ýanyna bardym. Ondan özüne mälim bolan deliller barada gürrüň bermegini haýyş etdim.

Baýpak aga öz kakasy bilen alty ýaşyndan başlap, şol gubura gözegçilik edendigini, garry atasynyň bolsa çüýräp giden tугy çalşyrandygyny we häzirki tугy mundan 80-90 ýyl öň özüniň garry atasynyň goýandygyny gürrüň berdi. Gubura Mollamyrat işanyňky, öwlüyä bolsa, "Mollamyrat işan öwlüyäsi" diýmegiň şol döwürlerde ýaşan adayı gazaklarynyň arasynda nesilden nesle geçip gelýändigine goja güwä geçdi. Dogrudan-da, ol gonamçylykda şu wagtam adam jaýlanylýar, olar oňa "Mollamyrat işan öwlüyäsi" diýýärler.

Şeýlelikde, gazak garyndaşlaryň uly ýardam etmegi bilen

Maňgyslagyň ýene bir beýik şahsyýetiniň mazaryny tapdyk.

Mollamyrat işan diňe bir gudratly bolan şahsyýet däl. Ol öz edebi döredijiligi bilen hem yz galdyran adam. Onuň döredijiligi dünýä belli edebiýatçy alymlaryň gyzyklanmagy, galyberse-de, 1990-njy ýylda Türkmenistan YA-nyň Golýazmalar institutynyň uly ylmy işgäri M.Araznepesowyň "Mollamyrat Horezmi we onuň edebi mirasy" diýen temada ýörite dissertasiýa goramagy bilen meşhurlyk gazandy.

Türkmen tire-taýpalarynyň orta asyrlar zamanynda ençeme sebäplere görä göçüp-gonmalary dyngysyz we çylşyrymly ýagdaýa eýe bolupdyr.

Meşhur alym H.G.Görogly 50-nji ýyllaryň ahyrlarynda halk arasynda Mollamyradyň ady bilen belli bolan goşgular bilen tanşyp, ol şahsyýeti öz watanyndan uzakda bir ýerde ýekeligiň dagyny çeken adam diýip çaklapdyr.

Dogrudan-da, Mollamyrat igdirleriň akbilek urugundan bolup, Horezmiň Şirşa obasynda dünýä inipdir. Ol özüniň "Dilewar we Gülesrar" dessanynda: "Aslym Horezmli, ýerim Şirşaly" diýen setiri getirýär. Şonuň üçin-de, alym M.Araznepesow ony Mollamyrat Horezmi diýip atlandyrýar.

Ylmy çeşmelerde bar bolan maglumatlara görä, Mollamyrat işan XVIII asyryň 80-nji ýyllarynda doglup, XIX asyryň birinji ýarymynyň ahyrlarynda aradan çykan bolmaly.

Mollamyrat işan öz bize bolan goşgularynda Bekdurdy işan barada söz açmaýan hem bolsa, şonuň ýaly güýçli piriň döwründe ýaşap, ony bilmezligi mümkin däl. Çünki Magtymguly Bekdurdy işan barada:

Sözle, Magtymguly, aklyň ýetinçä,
Kyýamatyň gazan bikär ýatynça,
Tamugda sen tä güzerden ötünçä,
Pirimiz Bekdurdy işan degilmi?! –

– diýip ýazýar.

Bekdurdy işan biziň çaklamamyz boýunça, 1737-1807-nji ýyllar arasynda ýaşapdyr. Ol çowdur wekilidir.

Horezmde-de, Maňgyslakda-da çowdurlaryň we igdirleriň ykbaly

bir meñzeş bolup, olar Esenili birleşmesine giripdirler. Olar esasan, bir wagtda göçüp-gonup ýaşapdyrlar.

XIX asyryň 10-njy ýyllarynda çowdurlar we igdirler Eltuzer hanyň zulmuna çydaman, Horezmden Maňgyşlaga köpçülikleýin göçüpdirler. Çowdurlar deňiz kenarynda – Gyzylgumda, igdirler bolsa Özen, Gawunly, Kendirli töwereklerinde ýerleşipdirler. Mollamyrat işanyň-da şol wakalar bilen baglanyşykly Horezmden gaýdan bolmagy ähtimal. Onuň 1814-1815-nji ýyllaryň soňunda göçen bolmagy mümkin. Ol "Dilewar we Gülesrar" dessanyny Horezmde ýazyp gutarypdyr. Onda:

Pygamberden soňra niçe zamany,
Ötüp erdi, tesnip eýledim any,
Bu kitapnyň senesiniň beýany,
Hezaru du sed-u si hasap eýledim.

– diýip ýazýar. Şol esasda-da alym M.Araznepesow awtor dessanyny 1814-1815-nji ýyllarda tamamlapdyr diýen netijä gelýär.

Görşümüz ýaly, H.G.Görogly mamla: Mollamyrat işan hem han zulumy zerarly watanyny terk edip, Maňgyşlaga öz tiredeşleri bilen göçmäge mejbur bolupdyr.

M.Araznepesowyň dissertasion işi Mollamurt işan barada bahasyna ýetip bolmajak maglumatlary berýär.

Akademik A.N.Samoýlowiç asyryn başynda halk arasynda ýörgünli goşgulary toplam, şol wagtda-da Mollamyradyň adyjy türkmen klassyk edebiýatynyň görnükli wekilleriniň arasynda getiripdir. Onuň sanawynda Magtymguly bilen bilelikde ýigrimi dokuz şahyr bolup, Magrupy, Kemine, Talyby, Zelili, Mollanepes, Mätäji, Misgingylyç ýaly wekilleriniň arasynda Mollamyrat şahyryň-da ady tutulýar. Şeýlelikde, A.N.Samoýlowiç ylmy jemgyýetçiligi Mollamyradyň döredijiligi bilen ilkinji tanyşdyran adam bolsa, H.G.Görogly ol işi 50-60-njy ýyllarda dowam etdiren alymdyr. 90-njy ýyllarda bolsa M.Araznepesow Mollamyrat Horezmi barada doly esasly ylmy netije çykaran alym boldy.

Mollamyradyň eserleri türkmen alymlarynyň ençemesiniň

teswirlemelerinde ýatlanýar. Onuň goşgulary örän köp ýerlere ýaýrapdyr. Magtymgulynyň meşhur Britan muzeýinde saklanýan diwanynda-da Mollamyrat işanyň alty sany goşgusy bar. Onuň goşgularynyň we dessanlarynyň esasy bölegi Türkmenistan YA-nyň Golýazmalar institutynda, Azady adyndaky Türkmen döwlet kitaphanasynyň, Russiýanyň Gündogary öwreniş institutynyň Peterburg bölüminiň, Peterburgyň M.Ý.Saltykow-Şedrin adyndaky jemagat kitaphanasynyň, Gruziýa YA-nyň K.S.Kekelizde adyndaky Golýazmalar institutynyň golýazmalar fondunda saklanýar.

Mollamyrat işanyň goşgulary diňe bir Maňgyslak türkmenleriniň arasynda däl, eýsem, Gyzylarbatda, Gökdepede, Bäherdende, Daşhowuzda ilat arasynda ýaşamagyny dowam etdirýär.

Indi biziň ylmy jemgyýetçiligimize Mollamyrat işanyň otuzdan gowrak goşgulary, "Zöhre-Tahyr", "Dilewar we Gülesrar" dessanlary belli hem-de ol golýazmalar toplanyldy.

Elbetde, bu makalada biz Mollamyrat işanyň edebi mirasyny derňemegi ýa-da doly häsiýetlendirmegi maksat edinmedik. Emma, şeýle-de bolsa, şahyryň goşgularynyň çeperçilik taýdan kämildigini we durmuşyň örän köp tarapyna bagyşlananlygyny nygtap bileris. Onuň goşgulary awtoryň öz döwrüniň diňe bir sowatly däl, eýsem, çuňňur dünýägaraýyşly, ylma-bilime hormat goýýan adam bolandygyna şaýatlyk edýär. Mollamyradyň "Bolmasa" diýen goşgusynda şeýle setirler bar:

Bir "bi" bilen bissimilla diýilmez,
Ýeke "şinden" keleme-şahadat bitilmez,
Bir "jim" bilen janyň ady tutulmaz,
Ýanynda "elibi", "nuny" bolmasa.

Munda ol arap elipbiýiniň aýratynlyklarynyň üsti bilen öz ideýasyny aýdyňlaşdyrýar.

Şunuň ýaly taryhy şahsyýetleriň il bähbitli eserleri indi diň bir Golýazmalar fonduny bezemän ýa-da ylmy derňewler üçin ulanylman, il-halkymyza ýetirilmegi aktual mesele bolmagynda galýar.

Amantagan BEGJANOW,
taryh ylmlarynyň doktory.

«BALKAN» gazetesi, 1996 y. Taryhy şahslar